

Ομιλία

Στην εκδήλωση της 13^{ης} Αυγούστου 2000 στο Μέσα Λασύθι Οροπεδίου, με θέμα «Ιωάννης Γεωρ. Μακράκης, ξυλόγλυπτης. Η καλλιτεχνική κληρονομιά των νιταδών (ξυλόγλυπτων) στο Οροπέδιο Λασιθίου»

Ο τόπος που μας φιλοξενεί απόψε, αγαπητοί φίλοι, το πανέμορφο Οροπέδιο Λασιθίου, είναι τόπος ευλογημένος από τους Θεούς και τιμημένος από τους ανθρώπους. Εδώ οι αρχαίοι μυθογράφοι τοποθέτησαν την γέννηση του μεγάλου Δία και η συνεχής παρουσία και δραστηριότητα του ανθρώπου ξεπερνά αποδεδειγμένα τις πέντε χιλιάδες χρόνια.

Η φυσική απομόνωση του τόπου και οι δυσκολίες επικοινωνίας των κατοίκων με τον υπόλοιπο κόσμο όχι μόνο δεν εμπόδισαν, αλλά αντίθετα βοήθησαν στην ανάπτυξη της έμφυτης προδιάθεσης των Οροπεδιωτών στις τέχνες και τα γράμματα. Πολλοί Λασιθιώτες έχουν μέχρι σήμερα διακριθεί στους τομείς αυτούς ένας δε εξ αυτών είναι και ο καλλιτέχνης ξυλόγλυπτης Ιωάννης Γ. Μακράκης, ο οποίος μαζί με άλλους ομοτέχνους του τιμάται απόψε εδώ στην γενέτειρά τους, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Μέσα Λασιθίου «Η Αλδίδα».

Με άξονα λοιπόν την ζωή και την δράση του εκλεκτού αυτού μάστορα, θα σας παρουσιάσω όσα στοιχεία μπόρεσα να συγκεντρώσω για τους Οροπεδιώτες και τους άλλους εκτός Οροπεδίου ξυλόγλυπτες, που δούλεψαν παλαιότερα εδώ και τα έργα τους αποτελούν για μας σήμερα σημαντικό κεφάλαιο της άγνωστης και αναξιοποίητης πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Στοιχεία για την παρούσα ομιλία άντλησα από διάφορες πηγές, πολλές όμως και σημαντικές ήταν και οι προφορικές μαρτυρίες κυρίως των απογόνων των τιμωμένων. Ειδικά για τον Ιωάννη Μακράκη, πολλά στοιχεία βρήκα στο υπόμνημα που συνέταξαν το 1984 οι Αριστείδης Βουρλάκης, Λυκειάρχης και Κων. Πιλιάκης, επίτ. Δ/ντής Υπ.Εμπορίου, καθώς και στην ομιλία του εγγονού του κ. Νίκου Χουρδάκη.

I. Ιωάννης Μακράκης

Για την χρονολογία γέννησης του Ι. Μ/κρακη υπάρχει ασυμφωνία των πηγών. Θεωρώ ότι πιο κοντά στην πραγματικότητα θα πρέπει να είναι η χρονολογία που δίνει ο Ν. Χουρδάκης, δηλ. το 1842. Γονείς του ήταν ο Γιώργης και η Ελένη Μακράκη, είχε δε ακόμη 4 αδελφούς, τους : Παναγιώτη, Μανώλη, Νικόλη και Κωσταντή. Ασυμφωνία υπάρχει επίσης και για την μόρφωση που πήρε. Άλλοι μεν τον θέλουν να φοιτά στο Σχολείο της Κρουσταλλένιας, που λειτουργούσε τότε, και κατόπιν στο Σχολαρχείο Νεαπόλεως και άλλοι να μαθαίει να βάζει την υπογραφή του σε μεγάλη ηλικία, φτασμένος ήδη μάστορας. Γεγονός πάντως είναι πως σε μικρή ηλικία πήγε κοντά σε ένα φημισμένο ξυλόγλυπτη, τον Αναγνώστη Χαρίδημο Μαυρονύχτη, για να μάθει την τέχνη, Κοντά του έμεινε 5 χρόνια μέχρι να πάρει το "τεστήρι", ένα είδος πιστοποιητικού σπουδών και βεβαίωση επαγγελματικής ικανότητας. Έτσι, αρχές της δεκαετίας του 1860, ξεκίνησε την επαγγελματική του σταδιοδρομία σαν ξυλόγλυπτης στο Οροπέδιο Λασιθίου.

Πριν όμως παρακολουθήσουμε την επαγγελματική του πορεία ας δούμε τις προοπτικές που διαγράφονταν για έναν τεχνίτη, που το επάγγελμά του είχε άμεση σχέση με την θρησκευτική κατάσταση που επικρατούσε στον τόπο. Είναι γνωστό ότι κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας η ανέγερση εκκλησιών απαγορευόταν από τον ιερό νόμο Σεριάτ. Στην απαγόρευση αυτή πρώτο ρήγμα παρουσιάστηκε στις αρχές της Λιγυπτιοκρατίας, όταν το έτος 1831 δόθηκε η δυνατότητα στους Χριστιανούς να ανακαινίζουν παλιές εκκλησίες ή να ανεγείρουν και καινούργιες. Το δεύτερο ρήγμα ήρθε λίγο αργότερα με την δημοσίευση του Χάτι Χουμαγιούν, που καταργούσε το Σεριάτ και των άλλων ευνοϊκών για τους Χριστιανούς ρυθμίσεων που ακολούθησαν. Οι ρυθμίσεις αυτές σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι περισσότερες εκκλησίες του Οροπεδίου είχαν καταστραφεί κατά την Μεγάλη Μάχη του Λασιθίου τον Μάιο του 1867, είχαν σαν αποτέλεσμα, αμέσως μετά την λήξη της Επανάστασης του 1866, να σημειωθεί ;το Οροπέδιο μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα που αφορούσε στην επισκευή καταστραμμένων ναών, επέκταση παλαιών και ανέγερση νέων.

Αν και η περίοδος της Αιγυπτιακής δεν μας ενδιαφέρει απόψε εδώ, εν τούτοις για ιστορικούς και μόνο λόγους θα αναφέρω τους ναούς που κτίστηκαν

1. Λίγο πριν από την Αιγυπτιακή και οι οποίοι είναι

Ο παλιός ναός του Αγ. Σπυρίδωνος στην Μαγουλά το 1819 και

Το κλίτος της Αγ. Παρασκευής του ομώνυμου ναού στο Καμινάκι, ένα χρόνο αργότερα, το 1820.

2. Κατά την διάρκεια της Αιγυπτιακής κτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν αρκετοί ναοί:

Του Αγ. Χαραλάμπους στο ομώνυμο χωριό το 1831

Των Αγ. Αποστόλων στη θέση Σαμιά Μέσα Λασιθίου επίσης το 1831

Του Αγ. Τρύφωνος (ο παλιός ναός)στο Τζερμάδω το 1834

- Του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Μαρμακέτω το 1836.

Το κλίτος του Αγ. Γεωργίου στον ομώνυμο ναό της Πλάτης το 1837.

- Το κλίτος του Γενεσίου της Θεοτόκου του ναού του Αγ. Δημητρίου στον Αγ. Γεώργιο το έτος 1849.

Την εποχή επίσης της Αιγυπτιακής αναθήθηκε και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ψυχρό.

Η περίοδος όμως κατά την οποία παρατηρείται αληθινός οργανισμός ναοδομίας στο Οροπέδιο Λασιθίου είναι οι τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Την περίοδο αυτή ανεγείρονται 14 τουλάχιστον νέοι ναοί, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές που υπάρχουν σ' αυτές.

- Καθολικό Μονής Κρουσταλλένιας, 1862 και 1885 Ναός Αγ. Χαραλάμπους στο ομώνυμο χωριό, 1872
- Ναός Αγ. Πνεύματος στο Λιμνάκαρο, 1875 Καθολικό Μονής Βιδιανής, 1876
- Ναός Αγ. Χαραλάμπους στον Αγ. Κων/νο, 1876 Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου Μέσα Λασιθίου, 1881
- Το κλίτος Αγ. Νικολάου στον Άγιο Γεώργιο Πλάτης, 1881
- Ναός Αγ. Γεωργίου Μαρμακέτω, 1885
- Ναός Αγ. Ιωάννου Προδρόμου Μεσοκαμπίτη, 1885
- Ναός Ευαγγελισμού Αβρακόντε, δεκαετία 1880 Ναός Ευαγγελισμού Τζερμιάδω, 1890
- Ναός Αγίων Αναργύρων Μέσα Λασιθακίου, 1890
- Κλίτος Αγ. Δημητρίου ομωνύμου ναού Αγ. Γεωργίου, 1891 και
- Το κλίτος των Εισοδίων του ναού της Α". Παρασκευής Καμινακίου, 1895. Σημειώνω ότι ταστοχεία που προανέφερα προέρχονται από την πρώτη φάση της

έρευνας μας για τις εκκλησίες του Οροπεδίου και ασφαλώς δεν καλύπτουν το σύνολο των Λασιθιώτικων ναών.

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στον νεαρό Μεσα-Λασιθιαΐτη ξυλογλύπτη. Με το «τεστήρι» στην τσέπη αρχίζει την σταδιοδρομία του κάτω από τους καλύτερους οϊωνούς, Πολλές εκκλησίες έχουν κτισθεί πρόσφατα στο Οροπέδιο και άλλες κτίζονται συνέχεια. Η δουλειά κατά συνέπεια δεν λείπει, χρειάζεται μόνο οργάνωση. Πρώτη φροντίδα του νέου μαστόρου ήταν να βρει βοήθεια και συνεργάτες. Σ' αυτό βοήθησαν τ'αδέλφια του, ίσως δε και κάποιοι από τους παλιούς μαστόρους.

Ένα τυχαίο γεγονός επηρέασε αποφασιστικά την ζωή του Μακράκη. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 ανέλαβε την κατασκευή του τέμπλου της Μονής Αγ. Γεωργίου Βραχασιώτη. Εκεί λοιπόν γνωρίστηκε με τον μεγάλο Νεαπολίτη ποιητή Διαλυνομιχάλη και η γνωριμία αυτή κατέληξε σε συμπεθεριό, αφού ο Μακράκης παντρεύτηκε την αδελφή του ποιητή Ζαμπία. Από τον γάμο αυτό απέκτησε 4 παιδιά, δύο γιους και δύο θυγατέρες. Η μια, απ' αυτές, η Μαρία, παντρεύτηκε το Χατζή Γιώργη Χουρδάκη, χρυσωτή χεμπλων και ζωγράφο από τις Βρύσες, πατέρα του μεγαλοεπιχειρηματία και πολύ καλού φίλου του Οροπεδίου Νίκου Χουρδάκη. Λόγω του γάμου του ο Ιωάν. Μακράκης εγκατέλειψε το Οροπέδιο από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 και εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Νεάπολη. Εκεί, έχοντας ένα πολύ ευρύτερο επαγγελματικό ορίζοντα θα δουλέψει για μισό περίπου αιώνα. Ο Μακράκης σαν καλλιτέχνης ακολούθησε την λαϊκή τεχνοτροπία, αντλούσε τα θέματά του από την εκκλησιαστική παράδοση του τόπου με τον βυζαντινό συμβολισμό και χρησιμοποιούσε παλιά διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία επεξεργαζόταν με μεγάλη τέχνη ώστε, όταν τελικά παρουσιαζόταν ολοκληρωμένο το έργο, να αποτελεί αληθινό κόσμημα και να προκαλεί τον θαυμασμό του κόσμου.

Επειδή όμως το θέμα της ομιλίας μου περιορίζεται στο Οροπέδιο, δεν θα επεκταθώ στην Μεραμπελιώτικη περίοδο της επαγγελματικής διαδρομής του Μακράκη, για την οποία μας μίλησαν προηγούμενοι ομιλητές. Το διάστημα αυτό τέκνο του Μέσα-Λασιθίου απεβίωσε στην Νεάπολη το 1932.

Η Ακαδημία Αθηνών αναγνωρίζουσα την αξία του έργου του, εξέδωσε το 1989 ειδική γνωμάτευση, την οποία υπογράφουν 26 Ακαδημαϊκοί, με την οποία τον τιμούν σαν άξιο αντιπρόσωπο της λαϊκής: καλλιτεχνικής μας παράδοσης. Ο Μακράκης, όπως άλλωστε και οι άλλοι τεχνίτες που ασχολούνταν με την κατασκευή ειδών και αντικειμένων, τα οποία χρησιμοποιούντο στην θεία λατρεία, απέφευγε να υπογράψει τα έργα του από ταπεινοφροσύνη και γιατί το θεωρούσαν αμαρτία. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την ταυτοποίησή των. Πιο εύκολα μπορούμε να πούμε ότι ένα έργο ανήκει στο Α ή στο Β εργαστήριο, γιατί τα σχέδια και οι στάμπες βάσει των οποίων κατασκευαζόταν ήταν πάντα σχεδόν τα ίδια με πολύ μικρές διαφορές.

Οι άλλοι ξυλογλύπτες που δούλεψαν στο Λασιθί αναφέρω μερικούς, όπως τον Παναγιώτη Μακράκη, αδελφό του προηγούμενου, ο οποίος μετά την μετεγκατάσταση του Γιάννη στη Νεάπολη τέθηκε επικεφαλής της τεχνικής των ομάδας και συνέχισε την δραστηριότητα της. Δυστυχώς για τον μεγάλο αυτό τεχνίτη λίγα πράγματα μας είναι γνωστά.

Σύμφωνα με την τοπική παράδοση έμαθε την τέχνη κοντά στον Ιωάννη Φαρσάρη ή Χαλατσογιάννη, ένα άλλο επίσης μεγάλο Μεσα-Λασιθιώτη τεχνίτη και την βελτίωσε με τον αδελφό του. Βεβαιωμένα έργα του Παναγιώτη Μακράκη είναι:

- Το τέμπλο του κλίτους του Αγίου Δημητρίου του ομωνύμου ναού του Αγίου Γεωργίου, το οποίο φέρει το όνομά του και την χρονολογία κατασκευής του. Το τέμπλο του κλίτους των Τριών Ιεραρχών του ομωνύμου ναού του Ψυχρού και
- Το τέμπλο του Καθολικού της Μονής Βιδιανής.

Τα δύο τελευταία τέμπλα αν και δεν έχουν κάποιο στοιχείο ταυτότητας φέρονται σαν βέβαια έργα του Παναγιώτη κατά μαρτυρία της κόρης του Ασπασίας Χατζάκη, που μεταφέρθηκε στον ομιλούντα το 1988, με την συμπληρωματική πληροφορία ότι για το τέμπλο των Τριών Ιεραρχών πήρε σαν αμοιβή ένα μετόχι στο Καρουζανώ Πεδιάδος, ενώ για κείνο της Μονής Βιδιανής κηποχώραφο στη θέση Μπαγκάλη κοντά στο Πινακιανώ, που διατηρούν ακόμη οι κληρονόμοι του. Η πληροφορία για το τέμπλο των Τριών Ιεραρχών επιβεβαιώνεται από στοιχεία των εκτιθεμένων σχεδίων. Ο Παναγιώτης εκτός από την Ασπασία είχε ακόμη δύο κόρες, την Κατερίνη σύζυγο Ζαχαρία Φαρσάρη (Χαλατσοζαχάρη) και την Αριστέα σύζυγο Νικ. Σταυρακάκη. Έργο επίσης του Παναγιώτη Μακράκη, σε συνεργασία με τον γαμπρό του Ζαχ.Φαρσάρη, είναι το τέμπλο του ναού των Αγ. Πάντων στην Ανατολή Ιεράπετρας, όπως αναφέρουν θετικές πληροφορίες. Τελευταίο έργο του εκλεκτού αυτού μαστόρους είναι το τέμπλο του Αγ. Χαλαλάμπους στο ομώνυμο χωριό, το οποίο όμως άφησε ημιτελές, λόγω του εν τω μεταξύ επισυμβάντος θανάτου του και το οποίο αποπεράτωσε ο μαθητής του Ιωάννης Κουμαρτζής, παππούς του δραστήριου Προέδρου της "Αλόιδας".

β) Ιωάννης Κουμαρτζής.

Οι Κουμαρτζήδες είναι κλάδος της οικογενείας των Φαρσάρηδων και πήραν το επώνυμο αυτό από παρανόμι.Ο ξυλογλύπτης Ι.Κουμαρτζής γεννήθηκε το έτος 1883 στο Μέσα Αασύθι και έμαθε την τέχνη από τον Παναγιώτη Μακράκη, στον οποίο αναφερόταν πάντα και μέχρι τον θάνατο του με βαθύτατο σεβασμό, γ) Ιωάννης Φαρσάρης ή Χαλατσογιάννης.

Λίγο πριν από τους Μακράκηδες, ένας πολύ μεγάλος Μεσα-Λασιθιώτης επίσης μαστορας, έζησε και δούλεψε στο Λασιθί. Πρόκειται για τον Ι. Φαρσάρη ή Χαλατσογιάννη. Για την ζωή και το έργο του ελάχιστα στοιχεία μας είναι γνωστά. Γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν παλιότερος από τους Μακράκηδες, ότι δεν είχε παιδιά, ότι υιοθέτησε ένα αγόρι, τον Ζαχαρία και ότι πέθανε στα Ζένια, καθ' οδό προς το Οροπέδιο. Τα έργα, που κατά παράδοση αποδίδονται στον Χαλατσογιάννη, από απόψεως σχεδίων και τεχνοτροπίας μοιάζουν με εκείνα του εργαστηρίου των Μακράκηδων και αυτό δημιουργεί προβλήματα ταυτοποίησης.

Μερικά από τα εργαλεία του Χαλατσογιάννη και του Παναγιώτη Μακράκη και ορισμένες "στάμπες" εκτίθενται απόψε εδώ, ευγενική προσφορά των κληρονόμων τους.

δ) Οι Ηλιάδηδες της Πλάτης

Μια άλλη ομάδα ξυλογλυπτών που εργάστηκαν στην Πλάτη στις αρχές του 20ου αιώνα είναι οι Ηλιάδηδες, κλάδος της παλιάς οικογένειας των Βιδών, από τους οποίους πήρε το όνομα η Μονή Βιδιανής. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο Ηλίας Βιδάκης από τον Αγιοι Κων/νο, ξυλουργός-ξυλογλύπτης, ήρθε και εγκαταστάθηκε στην Πλάτη, όπου άλλαξε το επώνυμο του και το έκανε Ηλιάδης από το Ηλίας. Εργάστηκε επαγγελματικά σαν ξυλουργός-ξυλογλύπτης σε διάφορα μέρη, όπως στις Μάλλες, στον Παρσά στον Χριστό, στην Αρμάχα και αλλού. Είχε τρεις γιούς στους οποίους είχε μεταδώσει, την τέχνη του ;Τον Νικόλη που έγινε παπάς στην Πλάτη, τον Μιχάλη που μετώκησε στην Μάρθα και ασχολήθηκε με την ξυλουργική, γνωστός με το όνομα μαραγκός και τον Ζαχαρία που εργάστηκε στην Πλάτη και ασχολήθηκε με την κοσμική ξυλογλυπτική. Είχε μάλιστα ειδικευτεί στην κατασκευή των περιφημων φελών, των ξυλοπάπουτσων, που ήταν του συρμού στην κατοχή. Επίσης είχε επενδύσει με ξύλο καρδιάς και είχε διακοσμήσει με ξυλόγλυπτα την βίλλα του γιατρού Κασάπη στο Ψυχρό. Ένας αδελφός του Ηλία Βιδάκη, ο Γιώργης, σαγματοποιός το επάγγελμα, εγκατέλειψε το επώνυμο Βιδάκης και πήρε από το επάγγελμά του το επώνυμο Σωμαράς, που υπάρχει και σήμερα Β. Ξυλογλύπτες εκτός Οροπεδίου.

Για τους μη Οροπεδιώτες ξυλογλύπτες, που εργάστηκαν κατά καιρούς στο Λασιθί, δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα ούτε καν τα ονόματά τους πολλές φορές. Με μια και μόνο εξαίρεση. Τον Αναγνώστη Χαρίδημο Μαυρονύχτη, που συνδέεται διπλά με το Οροπέδιο. Πρώτα γιατί ήταν ο μαστορας που έμαθε την τέχνη στον Μακράκη και δεύτερο γιατί φαίνεται πως κατασκεύασε τα τέμπλα κάποιων ναών του Οροπεδίου.Ο μαστορας αυτός καταγόταν από τους Μουχάρους τον σημερινό Ευαγγελισμό Πεδιάδος και ήταν άριστος ξυλογλύπτης. Στον πολύ κόσμο ήταν γνωστός με το όνομα "νιταδώρας", όπως ονομάζονταν τότε οι ξυλογλύπτες. Αργότερα βέβαια, το όνομα αυτό το υιοθέτησε και επίσημα σαν επώνυμο και το διατηρούν και σήμερα οι απόγονοι του. Ήταν ο παππούς του γνωστού Ηρακλειώτη μηχανικού Λευτέρη Νιταδώρου. Έργα του βρίσκονται στο ναό του Ευαγγελισμού του χωριού του, στο ναό της Κοίμησης στο Γεράκι και σε διάφορους άλλους ναούς, μεταξύ των οποίων, όπως προανέφερα και του Οροπεδίου. Αληθινό έργο τέχνης είναι το τέμπλο που κατασκεύασε στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Πόμπια Κατά την τελετή των εγκαινίων τόσο είχε εντυπωσιασθεί ο ιερουργών αρχιερέας Βασίλειος Μαρκάκης από την άριστη τέχνη του τέμπλου, ώστε απείλησεμε αφορισμό όποιον δεν θα σεβότανε αυτό το καλλιτέχνημα. Εκτός από τα τέμπλα ο Μαυρονύχτης ασχολήθηκε και με την κατασκευή εξαπτέρυγων. Δείγματα της δραστηριότητας αυτής είναι το εξαπτέρυγο του χωριού Αρχάγγελος, παλιό Βαρβάρω και Λιλιανώ. Τα έργα αυτά αληθινά κομψοτεχνήματα, τέθηκαν τελευταία υπό την προστασία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Μια άλλη σχετική δραστηριότητα του Μαυρονύχτη ήταν η κατασκευή ξυλόγλυπτων εικόνων, όπως εκείνη που βρισκόταν παλιότερα στο Βενεράτο, αλλά σήμερα δεν υπάρχει πια. Τελευταίο του έργο ήταν το τέμπλο του ναού του χωριού Σίβα Πυργιωτισσης, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του οποίου σκοτώθηκε, νέος ακόμη, πέφτοντας από το άλογό του. Τα τέμπλα του Μαυρονύχτη από απόψεως τεχνοτροπίας μοιάζουν πάρα πολύ με εκείνα των μαθητών του Μακράκηδων.

III. Τα τέμπλα

Μετά την σύντομη γνωριμία μας με ορισμένους τεχνίτες νταδάρους που γεννήθηκαν ή δούλεψαν στο Οροπέδιο, ας προσεγγίσουμε τώρα το κύριο αντικείμενο της ενασχόλησής των, που ήταν τα τέμπλα των εκκλησιών, για τα οποία νομίζω ότι πρέπει να δώσουμε κάποια ιστορικά και τεχνικά στοιχεία. Ταυτόχρονα με την ομιλία θα προβάλουμε και ορισμένες έγχρωμες διαφάνειες όλες παρμένες από εκκλησίες του Οροπεδίου, που πιστεύω πως θα διευκολύνουν στην κατανόηση του θέματος.

Κατά τον ορισμό τέμπλο είναι το φράγμα που χωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό. Στους παλαιοχριστιανικούς ναούς το τέμπλο ήταν ένα χαμηλό, συχνά μαρμάρινο χώρισμα με μια είσοδο προς το Ιερό Βήμα του κεντρικού κλίτους την επονομαζόμενη Ωραία Πύλη. Αργότερα το χαμηλό χώρισμα υψώθηκε με μακρούς κίονες πάνω στους οποίους τοποθετήθηκε το επιστύλιο. Στα κενά που δημιουργήθηκαν τοποθετήθηκαν παραπετάσματα, τα λεγόμενα "βήλα". Τον 14^ο αιώνα τα βήλα απομακρύνθηκαν και την θέση τους πήραν οι φορητές εικόνες.

Στους μεταβυζαντινούς χρόνους το μαρμάρινο τέμπλο έγινε ξύλινο και χωρίστηκε σε τρεις ζώνες

- στην κατώτερη, όπου ζωγραφίζονται συνήθως σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη
- στην μεσαία, όπου τοποθετούνται οι φορητές εικόνες του τέμπλου και
- στην επάνω, στην οποία τοποθετείται το Δωδεκάορτο, που με την θεματολογία του παρουσιάζει στους πιστούς την επί γης παρουσία του Σωτήρος στο σύνολο της.

Μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης ζώνης, στο φαρδύ γείσο που τις χωρίζει, σκαλίζονται παραστάσεις φυτικού διακόσμου, όπως κληματίδες, σταφύλια, άνθη, διάφορα πτηνά κ. ά Στο κέντρο του τέμπλου και πάνω από το γείσο τοποθετείται ο Τίμιος Σταυρός με εκατέρωθεν τις εικόνες της Παναγίας και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, που με θλιμμένο βλέμμα παρατηρούν τον Σταυρωμένο, τα λεγόμενα Λυπηρά,

Τα πρώτα ξύλινα τέμπλα ήταν επιπεδόγλυφα. Αργότερα όμως, κάτω από την Ρωσική επιρροή, τα σκαλίσματα έγιναν πιο έντονα και το τέμπλο πήρε τη σημερινή του μορφή. 41

- Η κατασκευή του τέμπλου

Μεγάλη σημασία για την καλή ποιότητα του τέμπλου είχε η επιλογή και η προετοιμασία του ξύλου. Για την κατασκευή των τέμπλων χρησιμοποιούσαν τους ευθύγραμμους κορμούς δέντρων, ανάλογα με την χλωρίδα της περιοχής. Στην Κρήτη χρησιμοποιούσαν κυρίως κυπαρίσσια Το δέντρο έπρεπε να κοπεί στη λήγωση του Ιανουαρίου και να αφηθεί να στεγνώσει σε στεγασμένο χώρο. Στη συνέχεια ξεχοντριζόταν και μεταφερόταν στον τόπο της επεξεργασίας του. Ορισμένοι μαστόροι υπέβαλαν το ξύλο σε πρόσθετη επεξεργασία, όπως βρασμό, εμβάπτιση σε λινέλαιο ή λάδι για αρκετό καιρό κ λ π Για να γίνουν τα σκαλίσματα χρησιμοποιούσαν διάφορα εργαλεία, όπως το σκεπαρνάκι, ειδικές σμίλες ένα είδος σουγιά το λεγόμενο κεντρισίτιρι κ.ά

- Ποιός είναι τώρα, ο συμβολισμός των παραστάσεων που υπάρχουν στα τέμπλα j 1. Το γυμνό κρανίο στην βάση του Σταυρού συμβολίζει την απαλλαγή του ανθρώπου από το προπατορικό αμάρτημα, δια του αίματος του Χριστού. Η θρησκευτική παράδοση αναφέρει πως η σωτηρία του ανθρώπου θα επερχόταν με την απόπλυση του προπατορικού αμαρτήματος, με το ίδιο το αίμα του Σωτήρος.

Συνεχίζοντας η παράδοση μας εξηγεί με ποιο τρόπο η Θεία Πρόνοια πέτυχε τον σκοπό αυτό. Λέγεται λοιπόν ότι μετά τον κατακλυσμό το κρανίο του προπάτορα Αδάμ παρασυρμένο από τα νερά έφθασε στα Ιεροσόλυμα, όπου και κατακάθισε. Εκεί παρέμενε εκτεθειμένο για πολλούς αιώνες, μέχρι τα χρόνια του βασιλιά Σολομώντα, Ο μεγάλος αυτός βασιλιάς ντρεπόταν να βλέπει το λείψανο του προπάτορα κυριολεκτικά πεταμένο στα χωράφια. Έτα να απαλείψει λοιπόν την ασχήμια αυτή, ζήτησε από τον Λαό να πετάξει ο καθένας από μια πέτρα πάνω στο γυμνό κρανίο. Έτσι σχηματίστηκε από πάνω του ένας πετρώδης λόφος, ο γνωστός Γογγοθάς ή Κρανίου τόπος στα Ελληνικά. Πάνω στο λόφο αυτό, όπως είναι γνωστό, σταυρώθηκε ο Χριστός. Το αίμα λοιπόν του Σταυρωμένου Ιησού έτρεξε πάνω στο κρανίο του Αδάμ και ξέπλυσε το πατορικό αμάρτημα, χαρίζοντας ταυτόχρονα την σωτηρία στον άνθρωπο. " Πέτραι εσχίσθησαν, Σωτήρ, ότε εν τω κρανίω ο Σταυρός σου επάγη" ψάλλει ο υμνωδός.

Το αμπέλι και οι κληματίδες συμβολίζουν τον Χριστό με τους μαθητές του " Εγώ ειμί η άμπελος η αληθινή ..."

- Το σταφύλι συμβολίζει τους πιστούς που ζουν "εν Χριστώ"

- Ο Δράκος.Το οφιοειδές τέρας που υπάρχει σχεδόν σε όλους τους τύπουςτέμπλων, συμβολίζει τον Σατανά και την φθίνουσα ειδωλολατρία επί της οποίας εθριάμβευσε ο Χριστιανισμός.

Το περιστέρι συμβολίζει το Άγιο Πνεύμα, μέσα δε σε κλάδους αμπελιού, όπως στο τέμπλο, συμβολίζει τον πιστό που αναζητά καταφύγιο στον Χριστό.

Ο όφις συμβολίζει την φρόνηση και την λογική.

IV. Η ξυλογλυπτική στο Οροπέδιο.

Μέχρι και τις αρχές του αιώνα μας το Οροπέδιο Λασιθίου ήταν σημαντικό κέντρο ξυλογλυπτικής δραστηριότητας. Πολλοί καλοί τεχνίτες δούλεψαν κυρίως στον κλάδο της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής. Οι τεχνίτες αυτοί ήταν οι περισσότεροι Μεσα Λασιθιώτες και γιαυτό γίνεται λόγος για Μεσα-Λασιθιώτικη Σχολή Ξυλογλυπτών. Τα σπουδαιότερα ξυλόγλυπτα που σώζονται στο Οροπέδιο είναι τέμπλα ναών και πολύ λίγα λοιπά εκκλησιαστικά έπιπλα

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ερευνάς μας το 1/3 σχεδόν των 69 ναών του Οροπεδίου Λασιθίου διαθέτουν παλιά ξυλόγλυπτα τέμπλα, μερικά από τα οποία είναι μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας και τα περισσότερα απ' αυτά είναι της ίδιας ή παραπλήσιας τεχνοτροπίας. Διαφοροποιήσεις σημειώνονται στην ποιότητα της διακόσμησης του τέμπλου, που ξεκινά από το απλό, με ελάχιστα ανάγλυφα κοσμήματα, μέχρι το ολοσκάλιστο, με βαθύ σκάλισμα, τέμπλο. Η επιλογή της ποιότητας γλυφής ήταν βέβαια συνάρτηση των οικονομικών δυνατοτήτων του πελάτη. Το βαθύ σκάλισμα του τέμπλου των Αγίων Αναργύρων είναι λογικό ότι θα κόστισε πολύ περισσότερα χρήματα από το απλό του κλίτους των Τριών Ιεραρχών Ψυχρού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ολόγλυφου τέμπλου με βαθύ επιμελημένο σκάλισμα αποτελεί το τέμπλο του νεκροταφειακού ναού Αγίου Γεωργίου Μαρμακέτω, το οποίο σας προτείνω να γνωρίσουμε μαζί.

Οι βάσεις και οι πεσσοί του τέμπλου είναι ολόγλυφοι και κοσμούνται με ελισσόμενους κλάδους φυτών και άνθη με βαθύ σκάλισμα. Η ίδια διακόσμηση συνεχίζεται στους κιονίσκους των βήλων, που καταλήγουν σε κιονόκρανα με φύλλα ακάνθας. Σε όλο το μήκος του επιστυλίου ελίσσεται συμμετρικά μια κληματίδα με σταφύλια. Μέσα στα φυλλώματα υπάρχουν περιστέρια, άλλα από τα οποία κυκλοφορούν και άλλα δίνουν τροφή στους νεοσσούς των. Μέσα στο φύλλωμα υπάρχουν επίσης και φίδια. Στο μέσον του επιστυλίου και πάνω ακριβώς από την Ωραία Πύλη υπάρχει μικρό ανάγλυφο εγκόλπιο με την εικόνα του Χριστού, στο οποίο παραστέκονται, σαν Ηρακλείς του στέμματος, δύο άγγελοι Πάνω από το επιστύλιο βρίσκεται το Δωδεκάορτο μεταξύ δύο ανάγλυφων διακοσμητικών κορδονιών. Οι μικροί κιονίσκοι που χωρίζουν τις εικόνες του Λωδεκαόρτου είναι επίσης ολόγλυφοι. Ένα φαρδύ γείσο που έχει το ίδιο πλάτος περίπου με το επιστύλιο, βρίσκεται πάνω από τη ζώνη του Λωδεκαόρτου. Και το γείσο αυτό είναι επίσης ολόγλυφο με βαθειά σκαλίσματα. Τα διακοσμητικά στοιχεία που συναντώνται εδώ είναι κλάδοι συμμετρικά ελισσόμενοι, από τους οποίους εκβάλλουν λουλούδια, καρποί διάφοροι, όπως ρόδια, σύκα καλαμπόκια κ.ά. Ανάμεσά τους κυκλοφορούν μικροί ανθρωπόμορφοι λέσντες. Στο μέσο του γείσου και πάνω από το εγκόλπιο υπάρχει μικρός ακτινωτός σταυρός με εκατέρωθεν δύο μικρές σαλπυγοφόρες φιγούρες. Ένας λεπτός θριγγός στην άνω πλευρά οριοθετεί το γείσο. Την στέψη του τέμπλου συναποτελούν δύο οφιοειδείς δράκοντες, τοποθετημένοι ο ένας αντίθετα από τον άλλο και πάνω τους στηρίζονται τα Λυπηρά. Από το μέσο της στέψης εκφύεται ο Σταυρός, παραστεκόμενος από δύο αναδύμενους αγγέλους σε στάση προσευχής. Τρία μεταλλικά στελέχη στερεωμένα στην επάνω επιφάνεια του γείσου στηρίζουν τρία ξύλινα ομοιώματα περιστεριών, από τα ράμφη των οποίων κρέμονται τα κοντύλια.

Έτσι περίπου παρουσιάζεται ένα τυπικό τέμπλο της Μεσα-Λασιθιώτικης Σχολής, που καλύπτει την μεγάλη πλειοψηφία των οροπεδιώτικων τέμπλων.

Άλλα τέμπλα διαφορετικής τεχνοτροπίας

Εκτός από τα τέμπλα της Μεσα-Λασιθιώτικης Σχολής σε ορισμένους ναούς, όπως στο κλίτος του Αγ. Δημητρίου του ομώνυμου Ναού στον Αγ. Γεώργιο, στον ναό του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου στο Μέσα Λασιθάκι, στο ναό του Τιμίου Σταυρού πάνω από το Τζερμιάδω, συναντούμε τέμπλα διαφορετικής τεχνοτροπίας, με κύριο χαρακτηριστικό την παρουσία πάνω από θέση κάθε εικόνας του Δωδεκαόρτου ημικυκλικής αχιβαδόμορφης ανάγλυφης εσοχής, εν είδει φωτοστέφανου. Το γεγονός ότι οι ναοί στους οποίους συναντάται, η τεχνοτροπία αυτή χρονολογούνται όλοι από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δηλαδή πριν από την εμφάνιση της Μεσα-Λασιθιώτικης Σχολής, μας οδηγεί στην σκέψη ότι τα τέμπλα αυτά πιθανόν να είναι έργο μαστόρων εκτός Οροπεδίου.

Ένα άλλο τέμπλο τελειώς διαφορετικής τεχνοτροπίας, μοναδικό στο Οροπέδιο, είναι εκείνο του κλίτους της Αγ. Παρασκευής στον ομώνυμο ναό του Καμινακίου. Πρόκειται για έργο αγνώστου τεχνίτου, με περιορισμένο επιφανειακό ανάγλυφο διάκοσμο και κύριο χαρακτηριστικό την τριγωνική στέψη. Στην κορυφή της στέψης βρίσκεται ο Σταυρός και τοποθετημένα κατακόρυφα στις πλευρές του τριγώνου εκατέρωθεν του Σταυρού βρίσκονται τα Λυπηρά με την οξύκορφη απόληξη της κορνίζας των, καθώς και όργανα του σταυρικού μαρτυρίου του Χριστού, όπως η σκάλα των σταυροπών, η τανάλια του σιδερά που κατασκεύαζετα καρφιά, η λόγχη με την οποία οι στρατιώτες άνοιξαν την πλευρά του Ιησού, το σφυρί που χρησιμοποίησαν οι σταυρωτές και ο πετεινός που θυμίζει την άρνηση του Πέτρου «πριν αλέκτωρ φωνήσαι ...». Το τέμπλο αυτό, έργο πιθανόν των αρχών του 19^{ου} αιώνα, είναι άξιο μνείας για την πρωτοτυπία και τους συμβολισμούς του.

V. Τα άλλα ξύλινα έπιπλα της εκκλησίας

Ελάχιστα παλιά ξύλινα έπιπλα των ναών έχουν διασωθεί στο Οροπέδιο, μεταξύ αυτών ορισμένοι παλιοί επισκοπικοί θρόνοι, όπως εκείνος της Ευαγγελίστριας στον Αβρακόντε, της Μονής Βιδιανής που μεταφέρθηκε πρόσφατα στην Κρουσταλλένια και άλλοι. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η στέψη του θρόνου -όπως εκείνη του Αγ. Δημητρίου στον Αγ. Γεώργιο- αποτελείται από ένα δυσαναλόγως μεγάλων διαστάσεων Δικέφαλο αετό. Να αποτελούσε άραγε η υπερβολή αυτή εκδήλωση της πίστης των υποδούλων στον μαρμαρωμένο βασιλιά, το βίαιο ξύπνημα του οποίου επεδίωκαν να πετύχουν με την υπερβολικά έντονη προβολή των συμβόλων του; - Άμβωνες.

Μόνο ο ναός της Μονής Βιδιανής διατηρεί ακόμη τον παλιό ξύλινο άμβωνα με περιορισμένη ξύλινη διακόσμηση. Ο ίδιος ναός διατηρεί ένα παλιό εν μέρει ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι, στο οποίο είναι τοποθετημένη η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής απέναντι από την είσοδο του ναού. Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες σωζότανε στη Βιδιανή το μοναδικό κιβώριο της Αγίας Τραπέζης σε ναό του Οροπεδίου. Σήμερα διατηρείται είδος μικρού κιβωρίου πάνω από

την Πρόθεση του ιδίου ναού. Τα προσκυνητάρια των άλλων ναών του Οροπεδίου είναι σύγχρονες, άλλοτε καλαισθητές άλλοτε όχι, ξύλινες κατασκευές.

Στασίδια, μανουάλια κ.λ.π. δεν σώζονται, τουλάχιστον μέσα στους ναούς

Βημόθυρα, Σε πολλούς ναούς σώζονται εντυπωσιακά βημόθυρα, όπως στους Τρεις Ιεράρχες Ψυχρού, στους Αγ. Αναργύρους στο Μέσα Λασυθάκι, στην Κρουσταλλένια, στον Άγιο Χαράλαμπο Τζερμιάδω κ.λ.π.

VI.Σύγχρονοι ξυλογλύπτες. Πολύ λίγα άτομα προσπαθούν σήμερα να διατηρήσουν ζωντανή στο Λασύθι την παλιά ξυλογλυπτική παράδοση, σε καθαρά ερασιτεχνική βάση. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τον Ελευθέριο Πυθαρούλη από το Τζερμιάδω και τον Βασίλειο Κρασανακη από τον Αγ. Γεώργιο.

Θα μπορούσα να συνέχιζα για πολλή ώρα ακόμη μιλώντας σας για την καλλιτεχνική κληρονομιά σε ξυλόγλυπτα που μας κληροδότησαν οι πρόγονοι μας. Σταματώ όμως γιατί ήδη πολύ σας κούρασα. Θα μου επιτρέψετε μόνο 2-3 σχετικές παρατηρήσεις και κάποιες προτάσεις.

Παρατήρηση πρώτη. Σε πολλές εκκλησίες τα τέμπλα έχουν υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις και φθορές από επεμβάσεις ανίδεων ατόμων, όπως βάνιμο με λαδομπογιά τρυπήματα για να περάσουν καλώδια κ.λ.π. Η τοποθέτηση ηλεκτροφόρων καλωδίων πάνω στα τέμπλα, εκτός του ότι είναι τελείως αντιαισθητική πράξη, εγκυμονεί και πολύ σοβαρούς κινδύνους. Αρκεί ένα βραχυκύκλωμα για να προκαλέσει ανεπανόρθωτη ζημιά.

Παρατήρηση δεύτερη Τα τέμπλα, εκτός από έργα τέχνης που είναι, με τους συμβολισμούς των βοηθούν τον πιστό να συγκεντρωθεί και να προσευχηθεί. Για τον λόγο αυτό δεν πρέπει να καλύπτονται και να επικαλύπτονται από άλλα, συχνά ακαλαίσθητα αντικείμενα ογκώδη κονδύλια πολυκάνδυλα κ.λ.π.

Παρατήρηση Τρίτη — Παλαιά έπιπλα ή αντικείμενα λατρείας εκτός της συναισθηματικής αξίας που έχουν λόγω της ιστορίας των, πολλές φορές αποτελούν και σημαντικά δείγματα λαϊκής τέχνης μεγάλης αξίας. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να φυλάσσονται τουλάχιστο σε κάποια αποθήκη και όχι να πηγαίνουν στη ...φουνάρα!

Κάνω λοιπόν έκκληση στους εφημερίους μας, στα εκκλησιαστικά συμβούλια και γενικά σε όλους όσους ασχολούνται με τις εκκλησίες να είναι πολύ προσεκτικοί στην διαχείριση αυτών των αντικειμένων που, μικρής ή μεγάλης αξίας, αποτελούν την δική μας πολιτιστική κληρονομιά, την οποία πρέπει να προστατεύουμε

Και τώρα θα ήθελα να κάνω κάποιες προτάσεις.

1. Προτείνω λοιπόν στους καθηγητές των Γυμνασίων και του Λυκείου μας, στα πλαίσια της Πολιτιστικής εκπαίδευσης, να αναθέσουν στους μαθητές μια έρευνα για την κοσμική ξυλογλυπτική στο Οροπέδιο, δηλαδή κασέλες καρέκλες, καναπέδες, σοφράδες, πιατοθήκες, σκάφες, τύπωσες κ.λ.π., ώστε μαζί με την εκκλησιαστική να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της πανάρχαιας αυτής τέχνης στο Οροπέδιο.
2. Σε συνεργασία με τους διάφορους φορείς του Οροπεδίου, αξιοποιώντας υφιστάμενες δυνατότητες και υποδομές (και αναφέρομαι στο Καμπάνειο Ίδρυμα Ψυχρού) να επιδιωχθεί η αναβίωση της παραδοσιακής παράλληλα με την ανάπτυξη της σύγχρονης ξυλογλυπτικής τέχνης στο Λασύθι, δραστηριότητα που θα συμβάλει στην ανάπτυξη του τοπικού τουρισμού και στην ενίσχυση του εισοδήματος των Λασυθιωτών.
3. Και τέλος μαζί με τα συγχαρητήρια και τις ευχαριστίες μου προς το Δ.Σ. και τον Πρόεδρο του δραστήριου Μεσα-Λασυθιώτικου Συνδέσμου «η Αλόιδα» κ. Γιάννη Κουμαρτζή για την άρτια οργάνωση της αποψινής εκδήλωσης, να υποβάλω την πρόταση το πολύ σημαντικό και ενδιαφέρον φωτογραφικό και λοιπό υλικό, που συγκεντρώθηκε με την ευκαιρία αυτή να μη μείνει στο αρχείο του Συνδέσμου, αλλά να αποτελέσει αντικείμενο μιας ειδικής εκδόσεως. Αυτό θα είναι το καλύτερο μνημόσυνο των τιμωμένων τεχνητών αλλά και μια ουσιαστική συμβολή στην ιστορία του τόπου μας και στην διάσωση και προβολή της Πολιτιστικής μας κληρονομιάς, θα είναι το ουσιαστικό συμπλήρωμα που θα μείνει εσαεί, μετά τα χειροκροτήματα της λήξης της ομολογουμένως πετυχημένης αποψινής εκδήλωσης.

Πριν κατέβω από το βήμα θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους εφημερίους του Οροπεδίου και όλους όσους βοήθησαν στην συλλογή του υλικού που χρησιμοποίησα. Ιδιαίτερα, τέλος, θέλω να ευχαριστήσω εσάς, το εκλεκτό μου ακροατήριο, για την ευγένεια και την υπομονή με την οποία με παρακολουθήσατε.

Να είστε όλοι καλά

7.8.2000